

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bingol University
The Journal of Bingol Studies

Arkeoloji Özel Sayısı

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 2
BAHAR 2018

Onursal Editör / Honorary Editor

Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK

Editör / Editor

Prof. Dr. Mehmet İŞIKLI

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER
Vedat SEZER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Müslüm AYYILDIZ

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager

M. Emin YETİŞİR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. Abdullah BAYRAM (Nişantaşı Ünv.), Prof.Dr. Hüseyin Hüsnü GÜNDÜZ (İstanbul Yeni Yüzyıl Ünv.),
Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.),
Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.), Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Ünv.),
Doç. Dr. Abdullah AYDIN (Kastamonu Ünv.), Doç.Dr. Abdulmuttalip ARPA (İstanbul Sabahattin Zaim Ünv.),
Doç. Dr. Abdullah DUMAN (Van Yüzüncü Yıl Ünv.) Dr. Öğr. Üyesi Abdulhakim BEKİ (İstanbul Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK (Muş Alparslan Ünv.) Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ (Bingöl Ünv.),
Dr. Adil BOR (DİB Haseki Eğitim Merkezi).

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Abdullah ÇELİK (Harran Ünv.), Prof.Dr. Abdullah DİKEN (Konya Necmettin Erbakan Ünv.),
Prof.Dr. Ahmet GÜRBÜZ (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Cemalettin ERDEMCI (Siirt Ünv.), Prof.Dr. Eşref TAŞ (Siirt Ünv.),
Prof.Dr. Gıyasettin ARSLAN (Fırat Ünv.), Prof.Dr. H. İbrahim BULUT (İstanbul Ünv.), Prof.Dr. Hikmet TAN (Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Ünv.), Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK (İstanbul Ünv./ Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Mehmet BARCA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.), Prof.Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Ünv.),
Prof.Dr. Muhsin HALİS (Sakarya Ünv.), Prof.Dr. Nazım HASIRCI (Dicle Ünv.), Prof.Dr. Orhan BAŞARAN (Bingöl Ünv.),
Prof.Dr. Ramazan SOLMAZ (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Sahip BEROJE (Van Yüzüncü Yıl Ünv.),
Prof.Dr. Yılmaz BİNGÖL (Yıldırım Beyazıt Ünv.), Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Ünv.),
Prof.Dr. Nusrettin BOLELLİ (Bingöl Ünv.), Prof.Dr. Abdullah TAŞKESEN (Bingöl Ünv.),
Doç. Dr. Abdullah AYDIN (Kastamonu Ünv.), Doç.Dr. Abdulhakim KOÇİN (TBMM),
Doç.Dr. Abdulnasır SÜT (Bingöl Ünv.), Doç.Dr. Enver ARPA (Ankara Sosyal Bilimler Ünv.),
Doç.Dr. Metin YİĞİT (Dicle Ünv.), Doç.Dr. Mustafa AGÂH (Bingöl Ünv.),
Doç. Dr. Vehbi TÜREL (Bingöl Ünv.), Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAYINTU (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Bilal BAĞIŞ (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÖZDEMİR (Bingöl Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ (Bingöl Ünv.),
Dr. Öğr. Üyesi Sezayi KÜÇÜK (Sakarya Ünv.), Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ (Bingöl Ünv.), Abdullah DEMİR (Bingöl Ünv.).

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bingöl Araştırmaları Dergisi, SOBİAD, Google Scholar, İdealonline ve İSAM veri tabanları tarafından taranmaktadır. Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezinin ilmi katkısı ve Bingöl Belediye Başkanlığının desteğiyle yayımlanmaktadır.

ISSN: 1309-369X

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

Basım: Bahar 2018

e-posta: bingolarastirmalari@gmail.com

Sayı Hakemleri / Referee Board of This Issue

Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan ARINÇ Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan KONYAR İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Atilla BATMAZ Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Aylin Ümit ERDEM OTMAN Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Haluk SAĞLAMTİMUR Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sırrı TİRYAKI Bingöl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

TAKDİM/ Yücel BARAKAZI	5
EDİTÖRDEN/ Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ	7
 Vedat AVCİ-Fatma ESEN-Kemal KIRANŞAN	
BİNGÖL İLİ'NİN FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ.....	9
 Mehmet IŞIKLI	
KURA-ARAS KÜLTÜREL KOMPLEKSİNİN GÜNEY YAYLIMINDA BİNGÖL YÖRESİNİN KONUMU	41
 Mehmet KARAOSMANOĞLU	
SUÇATI URARTU KEMERİ İLE BİNGÖL'ÜN URARTU TARİHİNDEKİ YERİ	51
 Rabia AKARSU	
BİNGÖL VE ÇEVRESİNİN PREHİSTORYASI	57
 Kenan IŞIK	
URARTULAR DÖNEMİNDE BİNGÖL VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI HAKKINDA YENİ LOKALİZASYON ÖNERİLERİ.....	69
 Gülşah ALTUNKAYNAK	
DOĞU ANADOLU ARKEOLOJİSİNİN ANA HATLARI İÇERİSİNDE BİNGÖL YÖRESİNİN ÖNEMİ.....	83
 Ayşegül AKIN ARAS	
BİNGÖL İLİ OBSİDİYEN KAYNAKLARININ YAKIN DOĞU TİCARETİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ	101
 Oğuz ARAS	
URARTU MADENCİLİĞİ VE BİNGÖL.....	119
 Emsal KOÇERDİN ÖZTÜRK	
PASTORALİZM VE DOĞU ANADOLU.....	125

Buket BEŞİKÇİ-Muhammet AKDOĞAN

ASUR VE URARTU ARASINDAKİ TAMPON DEVLETLER VE BİNGÖL 137

Vedat SEZER-Hazal OCAK

ARKEOLOJİK VERİLERİN IŞIĞINDA

DOĞU ANADOLU HAYVANCILIĞINA KISA BİR BAKIŞ 147

TAKDİM

Muhterem Okurlar,

İslam medeniyeti şehirle özdeşleştiği için şehrin imar ve planlaması büyük bir önem arz eder. İmar ve planlama, maddî kültürün en önemli ayaklarıdır. Bu kültürün İslam medeniyetinin şehir perspektifi doğrultusunda şekillenmesi önemlidir. Belediyecilik hizmeti yapılırken yalnızca maddî kültürün ihdası noktasında çaba sarf edilmemeli, şehrin manevi kültürü hakkında da araştırmalar yapılmalı, ilgili çalışmalar projelerle desteklenmelidir. Bingöl tarihiyle alakalı yapılmış çalışmalar sınırlı düzeydedir. Dolayısıyla başta akademik camia olmak üzere Bingöl'e gönül vermiş her araştırmacının sahaya inmek suretiyle Bingöl'le alakalı çalışmalar yapması zorunluluk arz eder. Bingöl Belediyesi olarak gerek şehrin imar ve inşası gerekse manevi kültürünün araştırılması hususunda özel bir çaba sarf ettik. Bingöl Araştırmaları Dergisi'ne sağladığımız destek bu hassasiyetin önemli göstergesidir.

"Arkeoloji" özel sayısıyla yayınlanan *Bingöl Araştırmaları Dergisi*'nin bu yeni sayısının bende yarattığı heyecanı sizlerle paylaşmanın sevincini yaşıyorum. Zira bu sayıda yer alan makaleler, Bingöl'ümüzün en eski dönemlerine yani Eski Çağ tarihine ışık tutacak, şehrimizin söz konusu dönemine dair tarihsel sürecini ilim âleminin ilgisine sunan birbirinden kıymetli çalışmalar ihtiva etmektedir. Bu yazılar, bize şehrimizin ne kadar eski bir geçmişe ve ne derece önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Şehrimiz açısından büyük fayda ihtiva eden bu tür çalışmaların bir parçası olmak bizi ayrıca mutlu etmektedir. Bize bu imkânı sundukları için *Bingöl Araştırmaları Dergisi*'nin hamisi ve Onursal Editörü Sayın Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK Bey'e ve dergi editörleri ile değerli yazılarıyla dergimize katkı sunan saygıdeğer ilim adamlarına teşekkür ediyorum.

Yücel BARAKAZİ
Bingöl Belediye Başkanı

EDİTÖRDEN

Değerli Okurlar,

Son yıllarda Bingöl ilini merkeze alan çalışmaların sayısında bariz bir şekilde artış olduğu görülmektedir. Bu çerçevede söz konusu araştırmaları desteklemek, akademik camianın dikkatini Bingöl hakkında yapılacak çalışmalara çekmek bir vefa borcu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ekibi olarak bu ilgi ve çalışmaların artması için çok özel konularda çeşitli panel, konferans ve sempozyumlar düzenlemek suretiyle uzun zaman dilimine yayılacak olan bu çalışmaların devam etmesini hedeflemekteyiz. Bu bağlamda 2017 yılının sonlarında Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün kıymetli öğretim üyeleri Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI, Mehmet KARAOSMANOĞLU, Arş. Gör. Oğuz ARAS, Arş. Gör. Ayşegül Akın ARAS ve Dr. Gülşah ALTUNKAYNAK'ın destek ve ilmi katkılarıyla "Doğu Anadolu Arkeolojisi ve Bingöl" adlı bir panel düzenlenmiş olup, ilgili panelde sunulan bildiriler genişletilerek ve yeni bir takım çalışmaların da eklenmesi suretiyle Bingöl'ün İlk Çağ ve arkeolojisi ile ilgili muteber bir çalışma ortaya çıkmış oldu. Bu sayımızda panel ile vasıl olunan bulgular ve fikirler yayınlanmak suretiyle akademik camianın ve toplumun istifadesine sunulmaktadır.

Başta Üniversite Rektörümüz Sayın Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK ve derginin maddi-manevi sorumluluğunu üstlenen Belediye başkanımız Yücel BARAKAZI olmak üzere, bu çalışmanın her aşamasında büyük bir gayret ve ilgi ile yer alan Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI ve ekibine, hakem heyetine, danışma kurulu üyelerine ve adlarını burada zikredemediğimiz kıymetli dostlara en içten dileklerle teşekkür ederim.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

PASTORALİZM VE DOĞU ANADOLU

Emsal KOÇERDİN ÖZTÜRK*

Özet

Ekonomik ve sosyal modeller incelendiğinde, ilk bakışta iki farklı yaşam tarzı ile karşılaşıldığı düşünülmektedir. Bunlar avcı-toplayıcılık ve yerleşik hayattır. Oysa yaşamı şekillendiren önemli unsurlardan ikisi coğrafya ve ekolojidir. Anadolu coğrafyası düşünüldüğünde, yarımada oldukça değişken yüzey şekilleri ve bunun etkisinde iklimsel farklılıklara sahiptir. Bu farklılıklar da ekonomik, sosyal ve politik hayatta aynı ölçüde çeşitlilikler yaratmaktadır. Bu yaşam biçimlerinden biri de “göçebe hayattır”.

Bu çalışmada göçebe kültürün kısa tarihçesi, genel özellikleri ve çeşitleri incelenecek, ardından, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bu yaşam tarzının neresinde yer aldığına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Göçebelik, Yaylacılık, Ekonomik yapılar.

PASTORALISM AND EASTERN ANATOLIA

Abstract

When economic and social models are examined, it is thought that two different lifestyles are encountered at first. These are hunter-gatherers and settled lives. However, two important elements shaping life are geography and ecology. When the Anatolian geography is considered, the peninsula has highly variable surface features and climatic differences under its influence. These differences also create the same range of diversity in economic, social and political life. One of these lifestyles is “nomadic life.”

In this study, the nomadic culture's short history, general characteristics and varieties will be examined and then it will be mentioned where the Eastern Anatolia Region is located in this life style.

Keywords: Eastern Anatolia, Nomadism, Plateau, Economic Structures.

İnsanlık tarihini incelediğimizde Paleolitik Çağ'da toplayıcılıkla başlayan yaşam süreci, bilgi birikimi ve alet üretim becerileri arttıkça önce avcılığa dönüşmüş ve birkaç milyon yıl boyunca temel geçim yöntemi olarak avcı-toplayıcılık ile sürmüştür. Ardından doğada bulunan hayvanları ve bitkileri ehlileştirerek yerleşik hayata geçen; tarımla ve ticaretle uğraşan, şehirler kuran, yazıyı keşfederek yeni ufuklar açan insan, bilgi ve teknoloji gelişimini günümüze kadar sürdürmüştür.

* Emsal Koçerdin Öztürk, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü Öğretim Görevlisi, emsal.kocerdin@batman.edu.tr

Peki, kültürel gelişim gerçekten de bu sıralamayla mı gerçekleşti?

Yakın Doğu adını verdiğimiz geniş coğrafya, çok farklı yeryüzü özelliklerini, iklimi ve bitki örtüsünü barındırdığından, insan hayatını da çok farklı şekillerde etkilemesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Arap yarımadasının geniş düzlükleri ve sıcak iklimi; Anadolu'nun ve Kafkasların kısa mesafelerde meydana gelen yükselti farkları ve bundan kaynaklanan farklı bitki örtüsü düşünüldüğünde, çağlar boyunca yan yana varlığını sürdüren “yerleşik hayat / sedenter” ile “göçebelik / nomadizm” ve bu iki uç arasında pek çok farklı yaşam tarzının varlığı, doğal kabul edilmelidir.

Yarı-göçebelik, pastoralizm, nomadizm, transhümanizm gibi yaşam biçimleri neden ortaya çıktı ve bunlar arasında iki yönlü geçişler gerçekleşti mi?

Bu sorulara, söz konusu sosyal yapıların tarihsel gelişim süreçlerine kısaca değindikten sonra, kavramların tanımlarını yaparak başlamak uygun olacaktır. Paleolitik Çağ'dan Neolitik Dönem'e kadar geçen süreç “bir yaşam biçimi olarak” göçebeliliği içerdiğinden söz konusu süreç ana hatlarıyla kısaca incelenecektir. Ardından, nomadizm, pastoralizm ve bunların alt formları ile ilgili olarak daha önce yapılmış çalışmalar ana hatlarıyla incelenerek, mevcut terminolojik sınıflandırma ele alınacaktır. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, coğrafi ve ekolojik faktörlerin tetiklediği çok farklı türlerde pastoral yaşam biçimi mevcut olduğundan, söz konusu kavramlar için genel kabul görmüş bir sınıflandırmanın henüz yapılamamış olmasıdır.

Araştırma konusunu oluşturan göçebelik kavramı ise bir “ekonomik/geçim modeli olarak göçebelik” kavramını içermektedir. Bu nedenle bu çalışmada asıl üzerinde durulacak tarihsel süreç Kalkolitik Çağ ile başlamakta, kullanılan arkeolojik veriler de Kalkolitik Çağ'dan Orta Tunç Çağı sonuna kadar geçen süreçte ve Doğu Anadolu merkezli olarak ele alınmaktadır.

Alt Paleolitik Çağ'da sadece toplayıcı olan insan, zamanla avcılık için gerekli araçları üretmiş ve avcı-toplayıcı ama yine de doğaya bağımlı bir yaşam biçimine geçmiştir.

Mezolitik/Epipaleolitik Çağ'a gelindiğinde avcı-toplayıcılığa ek olarak göl, deniz ya da nehir kıyılarında balıkçılıkla da uğraşmaya başlamıştır. Bu dönem yaşamı için “yarı göçebe avcı toplayıcılık” tanımını kullanmak daha uygun almaktadır.¹ Natufyen kültüre ait kalıntılar, ev inşa eden ve tüm yıl burada yaşayan; orak, öğütme taşı ve benzeri araçları üreten toplulukları karşımıza

1 Alaeddin Şenel, İlkel Topluluktan Uygur Topluma, Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Bilim ve Sanat Yayınları, 5. Basım, Ankara 1995, s. 149.

çıkarmaktadır. Ancak bu, besin üretiminin ispatı anlamına gelmemektedir. Söz konusu olan, yaşam alanlarının etrafındaki zengin besin kaynaklarını işleyen, “yerleşik avcı toplayıcılar”dır.² Ekinlerin yetişmesi için herhangi bir emek verilmeyen, sadece doğal ortamında kendisi yetişen tahılların toplandığı bu yöntem “devşiricilik” adı verilmektedir.³ Zamanla, sadece ekin toplamaya dayanan devşiricilik, tahılların tarıma alınmasına doğru ilerlemiş, aynı süreçte hayvan evcilleştirme de beraberinde gerçekleşmiştir.

Neolitik Dönem’e gelindiğinde, su kaynaklarının etrafındaki arazilerde veya yağış rejimi ve toprak yapısı ekin yetiştirmeye elverişli alanlarda yerleşik köyler oluşmuş; ekin üretmeye elverişli olmayan otlak arazilerinde ise göçebe /çoban toplulukların geliştiği anlaşılmıştır.⁴

İşte bu noktada, sorulması gereken soru: Kaç çeşit göçebelik biçimi vardır?

Göçebelik Kavramı

Göçebelik kavramının kullanımında farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Bir yandan, ekonomik özellikleri dikkate alınmadan, hareketli bir yaşam biçimini seçen topluluklar olarak tanımlanmaktadır ki bunlar İngilizce “wandering” kelimesiyle açıklanan avcı-toplayıcı grupların tanımına daha uygundur. Diğer yandan ise ya tarımla ilgili hiçbir faaliyet yürütmeyen ya da ikincil ve tamamlayıcı anlamda, çok sınırlı ölçüde tarımsal faaliyet sürdüren hareketli pastoralistler olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bu iki grubun özellikleri farklıdır ve aynı başlık altında incelenmemelidir.⁵

Ekonomik bir sistem olarak “göçebelik” terimini kullandığımızda ise karşımıza nomadizm, pastoralizm ve bunların çeşitli alt formları çıkmaktadır.

Türkçe karşılığı “göçebelik, göçerlik” olan **nomadizm**,⁶ hayvan sürülerinin yıl boyunca, iklime bağlı olarak, ova ile dağ arasında dolaştırıldığı bir ekonomik yaşam tarzıdır.⁷ Bu grupların Arap Yarımadası ile Kuzey Afrika’da karşımıza çıkan örneklerini ise Hütteroth “Horizontal (Yatay) Göçebe” ola-

2 Antonio Sagona, Paul Zimansky. Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri, MÖ 1000000 – 550, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015; s. 34.

3 Şenel, Bilim ve Sanat Yayınları, s.149.

4 Şenel, Bilim ve Sanat Yayınları, s.158.

5 Anatoly M. Khazanov, Nomads and the Outside World, The University of Wisconsin Press, second edition, Wisconsin 1994, s. 15.

6 <http://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/nomadism>

7 Şeyda Büyükcan Sayılır. “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1 (Yaz 2012), İzmir, s.566.

rak adlandırmıştır. Yılın neredeyse tamamında uzak mesafeler arasında hareket eden bu grupların yıllık göç mesafeleri birkaç bin kilometredir.⁸

Bu tür göçebelik doğal kaynaklar grubun varlığını sürdürmesine yetmediğinde (kıtlık, yetersiz yağış veya yetersiz tarım arazisi vb.) karşımıza çıkmaktadır.⁹ Avcılık ve toplayıcılık da bu sistemin bir parçasıdır. Sürekli hareket hâlinde olmaları nedeniyle kamp yerleşmeleri kurulur ki bu nedenle mimari öğelere az rastlanmaktadır.¹⁰ Kuvvetli kan bağı ile birbirlerine bağlı olan grup, temel olarak belli bir bölgede hareket hâlinde olsa da herhangi bir bölgeye tam bağlılık hissetmez. Aksine sürünün güdülmesi bireyler üstü bir iş birliği gerektirdiği için kan bağılılığını daha da pekiştirmektedir. Her defasında aynı kamp yerlerini kullanma zorunlulukları yoktur. Sanat ve zanaat sınırlı ve işlevseldir. Ağır eşyaların taşınmadığı; kolay bulunan malzemelerden, sadece ihtiyaç duyulan eşyaların yapıldığı bir yaşam tarzıdır. Göçebe toplulukların önemli özelliklerinden biri de sosyal tabakalaşmanın yerleşik kültürlerde olduğu gibi oluşmamasıdır. Hayvancılık ve hareketlilik, servet birikimini engellediğinden dolayı, daha eşitlikçi, kurumsal yapıdan yoksun, temel özelliği kan bağına dayalı bir grup oluşumuna neden olmaktadır. Grubun çok büyümesi, kişisel tercih olarak farklı bir göç rotası çizmek gibi çeşitli nedenlerle grupta bölünmeler gerçekleşse bile; kan bağından kaynaklı bağlılık devam etmekte ve gruplar birliği olan “kabile” ortaya çıkmaktadır.¹¹ Gruplar arası ilişki üretim temelli bir ilişki değildir. Savunma veya saldırı karşısında gerçekleşen, akrabalık temelli bir iş birliğidir.¹² Grup içi ve gruplar arası statü, hayvan sayısına göre belirlenmektedir. Hayvan korunakları, insanların konaklarından daha özenli ve niteliklidir. Gömü adetleri belirli özellikler taşımasına rağmen, sürekli kullanılan mezarlık alanları yoktur. Dinî törenler ise doğada gerçekleştirildiğinden sabit kutsal mekânlar her zaman kullanılmamaktadır.¹³

8 Sami Öngör, “Ortadoğu Ülkelerinde Göçebe Hayatın Bugünkü Şartları ve Göçebe Nüfusun Sedentarizasyonu”, A.Ü. S.B.F. Dergisi, Cilt: IX, 1964, s.152, Ankara; Bedriye Denker, “Güney Doğu Toroslarda Göçebelik (Dr. Wolf-Dieter Hütteroth’a göre)”, Türk Coğrafya Dergisi, Yıl: XVI, Sayı: 20, s. 136.

9 Sayılır, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, s.566.

10 Adnan Baysal. “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler”, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl 13, Sayı: 23, 2012/2, s.260.

11 Baysal, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl 13, ss. 260-261; Şenel, Bilim ve Sanat Yayınları, ss.161-162; Anne Porter. Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilizations. Weaving Together Society, Cambridge University Press, 2012, Cambridge, ss. 8-11; Taner Kılıç. “Karacadağ’da Göçebe Hayvancılık ve Göçerler”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, 2014, Elâzığ, s. 3.

12 Şenel, Bilim ve Sanat Yayınları, ss.161-162

13 Baysal, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl 13, 260-261; Şenel, Bilim ve Sanat Yayınları, ss.161-162; Porter, Weaving Together Society, ss. 8-11; Kılıç, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.3.

Zamanın belli bir anına kadar, Eski Yakın Doğu'daki göçebeler ve yerleşikler aynı sosyal, politik ve ailesel unsurları paylaşmıştır. Bu nedenle bu iki kültürü birbirinden bağımsız olarak düşünmek çok da doğru değildir. İki grup arasında zaman zaman geçişlerin olması son derece doğal bir süreçtir. Bu geçişler, bazen toprağını kaybeden veya ekonomik nedenlerle yaşam biçimini değiştirmek durumunda kalan yerleşik bir kişi veya grubun, hayvan yetiştiriciliğine geçişi; bazen de kuraklık vb. nedenlerle hayvanlarını kaybeden bir göçebenin yerleşik topluluklara katılması şeklinde olabilir. Tabii tüm ilişkiler barışçı olmak durumunda değildir. Doğa koşullarına çok açık konumda olan göçebe topluluklar, yaşam koşulları zorlandığında, yerleşik topluluklara saldırarak ganimet elde etmeye çalışmışlardır. Ancak net olarak bilinen şey şu ki, iki topluluk birbiri ile mutlak iletişim hâlinindedir.¹⁴

Latince "pastro" kelimesinden türetilmiş olan **pastoralizm** ise Türkçe literatürde "yaylacılık, çobanlık, göçebe hayvancılık, konar-göçer" gibi farklı kelimelerle karşılık bulmaktadır.¹⁵ Ancak nomadik/göçebe yaşam, pastoral yaşamın tüm çeşitleri için geçerli değildir. Pastoralizmde evcilleştirilmiş geviş getiren hayvan sürülerini (koyun, keçi, sığır, deve, yak, lama gibi) otlak alanlarında beslemek temel etkinlik olsa da, bu ekonomik faaliyeti "göçebe/nomadik" olarak tanımlamak terimin fazla genelleştirilmesi anlamına gelmektedir.¹⁶

Genel özelliklerine bakıldığında, hayvancılık, ekonomik faaliyetin temelini oluşturur. Belirli otlak arazileri içinde veya belirli bölgeler arasında ekonomik talepler doğrultusunda düzenli bir hareketlilik mevcuttur. Topluluğun tamamı veya çoğunluğu pastoral hareketliliğe katılmaktadır. Tek bir gıda çeşidi üreten bu ekonomik sistemde üretim belli bir kârı hedeflemekte, topluluk tarafından üretilmeyen malların değiş tokuşu için gerekli oranda artı mal elde edilmektedir.

Ancak, tarımın yokluğuyla tanımlanan pastoral nomadizm, sadece belirli bölgelerde varlığını sürdürmektedir. Bu bölgeler arasında Kuzey Avrasya, Yüksek İç Asya, Avrasya stepleri, Arabistan ve Sahra bölgeleri sayılabilir. Bu bölgelerde bile "yarı göçebe pastoralizm / semi-nomadik pastoralizm" daha yaygın olarak görülmektedir.¹⁷

Yarı göçebe pastoralizm, temel ekonomik faaliyet alanı hayvancılık olan ancak bunun yanında tarımsal faaliyeti de kısmen yürüten topluluklar için

14 Porter, Weaving Together Society, s. 13

15 Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, Antropoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 678.

16 Emiroğlu, Aydın, Antropoloji Sözlüğü, s. 680; Khazanov, Nomads, s. 16.

17 Khazanov, Nomads, s. 16.

kullanılan bir terimdir.¹⁸ Agro-pastoralizm (tarımcı göçebelik)¹⁹ de denilen bu tip, Hütteroth'un sınıflandırmasında²⁰ ikinci grubu oluşturmaktadır. Bu tipte, kışın daha ılık olan vadilerdeki otlaklar ile yazın yüksek dağ yamaçlarında yer alan otlaklar arasında gidip gelen, daha kısa mesafe olmasına karşın dikey yönde hareket edilmesi nedeniyle "dağ göçebeliği (vertikal göçebelik)" adı verilen grup yer alır. Bu tipte, göç mesafesinin kısa oluşu, otlak ile tarım arazileri arasında yakın ilişki bulunmasına neden olmakta ve tarım bir yan ekonomik destek olarak gerçekleştirilmektedir.²¹

Bunun dışında, tamamen yerleşik hayat süren, asıl ekonomik faaliyetleri tarım olan ancak hayvancılığı da köyün ekonomisine katkı amacıyla yapan topluluklar vardır. "Yerleşik pastoralizm / sedentary pastoralism"²² veya "yarı yerleşik pastoralizm / semi sedentary pastoralism"²³ olarak adlandırılan bu tip, göçebelikle yerleşik hayat arasında köprü kuran; Anadolu, İran ve Kafkasya gibi bölgelerde karşılaştığımız "yaylacılık" olarak adlandırılan bir göçebelik türüdür. Burada 2 alt gruptan bahsetmek mümkündür.²⁴

"Transhumanism" adı verilen ara tipte sürü sahipleri genellikle yerleşik çiftçilerdir. Sürü, bir çoban veya ortakçı eşliğinde iki farklı bölge arasında göç etmektedir. Genellikle ticari amaçla gerçekleştirilen ve hayvanların kışın ahırda beslenmediği, "yarı göçebe" bir yaşamdır. Bu, mevsime bağlı olarak gerçekleştirilen göç, genellikle 200 km'den daha uzağa gitmemektedir.²⁵

Son grup olarak açıklayacağımız "Alp hayvancılığı / yaylacılığı", periyodik göçün olmadığı, kışın hayvanların ahırda beslendiği, büyük baş hayvanların daha fazla yetiştirildiği bir hayvancılık tipidir. Yarı yerleşik olarak da isimlendirilebilecek olan bu yöntemde, grup, yazın yazlık otlaklara göçmekte (eğer yazlık otlak bir ailenin malı ise buna "kom" adı verilir), çadırda yaşamakta ancak kışın köy yerleşimlerindeki konutlarına dönmektedir. Yayla ve kışlık yerleşim aynı anda kullanılmakta ve iki alan arasında sürekli iletişim bulunmaktadır. Genellikle ana yerleşime yakın bir bölgede yer alan, aynı otlaklar kullanılmaktadır. Yazlık otlağa grubun bir kısmı ile avcılar ve yiyecek

18 Khazanov, Nomads, s. 16;

19 Emiroğlu, Aydın, Antropoloji Sözlüğü, s. 679.

20 Denker, Türk Coğrafya Dergisi, ss.136-138. Hütteroth göçebeliği ana hatlarıyla 3 gruba ayırmaktadır. 1. Yatay göçebelik, 2. Dikey göçebelik, 3. Yarı göçebelik.

21 Denker, Türk Coğrafya Dergisi, s. 137.

22 John L. Myres, (1941). "Nomadism", The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 71, No. 1/2, 1941, s. 20.

23 Khazanov, Nomads, s. 21-22.

24 Denker, Türk Coğrafya Dergisi, s. 137.

25 Orhan Gürbüz, "Türkiye'de Göçebe Mesken Örneği: Çadır", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 32, İstanbul s.186-187; Denker, , Türk Coğrafya Dergisi, s. 136.

toplayıcıları gitmektedir. Büyükbaş hayvan sayıları fazladır. Yerleşim yerleri sürekli olarak iskân edildiğinden höyükleşme mevcuttur. Ticari, sosyal ve dinsel kültür öğeleri belirli özellikler gösterir ve toplumsal organizasyonları belirgindir.²⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Pastoralizmin izleri

Doğu Anadolu Bölgesi kuzeyde Küçük Kafkas Dağlarından, güneyde Güneydoğu Toroslara uzanan, batıda ise İç Anadolu'ya doğru bir üçgen çizen geniş bir coğrafi alandır. Coğrafyacılar tarafından "Erzurum-Kars Bölümü", "Yukarı Fırat Bölümü", "Yukarı Murat-Van Bölümü" ve "Hakkâri Bölümü" olmak üzere dört alt bölgeye ayrılır. Büyük bölümü yaklaşık 2000 m yükseklikte platolarla kaplı, yüksekliği 3000 m'nin üzerinde dağlara sahip, pek çok araştırmacı tarafından "yüksek ülke" olarak adlandırılan bir bölgedir.²⁷ Bu yeryüzü şekilleri nedeniyle Akdeniz ve Karadeniz'in yumuşak etkilerinden uzaktır. Bu yüksek arazinin genelinde sert ve soğuk bir iklim hâkimdir. Ancak sıradağlar arasında kalan alçak vadiler ve düzlükler, bölgenin ikliminde çeşitlilik sağlar. Bölgenin %64,3'ü çayır ve otlaklarla, %15,7'si ürün vermeyen topraklarla, %6 kadarı ise ormanlarla kaplıdır. Bu durumda geriye çoğunlukla tahıl ekimi yapılan %14'lük bir tarım arazisi kalmaktadır.²⁸ Tüm bu özellikler bir araya geldiğinde, hayvancılık açısından çok uygun bir alan karşımıza çıkmaktadır.

Bölgenin Eneolitik / Kalkolitik Çağ'da tarımcı yerleşik topluluklarca iskân edildiği bilinmektedir. MÖ. 4. Binyıl sonunda ise bölgeye hâkim kültür olarak Erken Transkafkasya Kültürü ile karşılaşırız²⁹. Söz konusu kültüre ait buluntular (seramik buluntular, sabit ve taşınabilir ocaklar ve bunlardaki bezemeler, hayvan figürinleri vb.) genel yaşam biçiminin hayvancılık olduğu konusunda şüphe bırakmamaktadır. Yukarıda da değinildiği üzere coğrafyası, iklim ve bitki örtüsü de bu ekonomik model için çok uygun

26 Baysal, U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl 13, s.259; Ülker, O., Çobanoğlu, N. (2014). "Türkiye'de Doğal Varlıkların Sürdürülebilir Kullanımında Biyoetiğin Bir Araç Olarak Kullanılması; Batı Anadolu Yörükleri Üzerinden Örnek Olay İncelemesi", A.Ü. S.B.F. Dergisi, 2014, (ss. 151-171), Ankara, s. 153-155; Denker, Türk Coğrafya Dergisi, ss.136-138; Sayılır, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, ss. 566-567; Kılıç, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss.2-3.

27 Mehmet Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü. Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, İstanbul.

28 Aynur Özfirat, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II: Bin Yıl), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001. s.15.

29 Transkafkasya'dan İran'a, Anadolu'dan Suriye-Filistin Bölgesi'ne kadar geniş bir alana yayılan Erken Transkafkasya Kültürü'nün her yerde aynı özellikleri göstermesi beklenemez. Bu nedenle, söz konusu kültürün yalnızca Doğu Anadolu Bölgesinde kalan izleri incelenecektir.

bir ortam sağlamaktadır. Doğu Anadolu bölgesindeki Erken Transkafkasya yerleşimlerinin ovada yer aldığı, yerleşik kültür özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır.³⁰

Hayvancılık ağırlıklı ancak yerleşik unsurları olan bir kültür, önceki bölümde tanımladığımız hangi ekonomik modele uymaktadır?

Bölgedeki arkeolojik araştırmalar yetersiz olsa da detaylı çalışılmış iki yerleşim, bize bu konuda bir başlangıç noktası verebilmektedir.

Bunlardan birincisi bölgenin kuzeydoğusunda, Aras Vadisi'nde yer alan Sos Höyük'tür. Bu höyükten ele geçen hayvan kemikleri incelendiğinde %56'sının koyun, %42'sinin ise sığırlara ait olduğu ve bu hayvanların çok genç yaşta kesildiği ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Sos Höyük'ün Geç Kalkolitik Çağ mimarisinin çamur-dal-örgü tarzındaki inşası gibi veriler, bu kültürün Pastoral-Nomadik bir kültür olduğunu göstermektedir.³¹

İkinci yerleşim ise Malatya-Elâzığ Bölgesinde yer alan Arslantepe'dir. Geç Kalkolitik Çağ Arslantepe kemik buluntuları, %70 oranında koyun kemiği içermektedir. İzleyen süreçlerde Tunç Çağlarında da koyun sayısındaki artış devam etmiştir.³²

Bölgenin diğer yerleşimlerinden ele geçen kemik buluntular ayrıntılı olarak incelenmemiş olsa bile, Erzurum'daki Karaz, Pulur, Güzelova; Van'daki Dilkaya ve Karagündüz; Elazığ Bölgesinde Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Pulur/Sakyol gibi yerleşimlerden ele geçen çok miktardaki hayvan kemiği, bölgede hayvancılığın çok önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.³³

Buraya kadar bahsedilen yerleşimler, ovalarda yer alan *sedenter* yerleşimlerdir. Bayburt Ovası'ndaki Büyüktepe'de büyük bir çadıra ait olabilecek temel taşlarının ele geçmesi; Malatya Ovası'nda yer alan Gelinciktepe'de ise mimari, çamur-dal-örgü tekniği ile yapılmıştır. Zengin ve yeşil çayırların olduğu, yüksek eğimli alanlarda kurulan bu iki yerleşim, geçici mevsimlik yerleşimler olarak yorumlanmıştır.³⁴

Orta Tunç Çağı'na gelindiğinde, boyalı çanak çömlek geleneğiyle tanımlanan yeni bir kültür Doğu Anadolu'da görülmeye başlar. Erken Transkafkas-

30 Mehmet Işıklı, "The Subsistence Economy Of The Kura-Araxian Folks In Eastern Anatolia: Animal Husbandry And Pastoralism", Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Toplusu), Bakü 2012, s.103

31 Işıklı, Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Toplusu), s.104.

32 Işıklı, Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Toplusu), s.104.

33 Işıklı, Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Toplusu), s.105.

34 Işıklı, Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Toplusu), s.106.

ya kültürüne ait, ovalarda yaşanan yerleşimlerin çoğunun terk edildiği, ya da çok zayıf kültür katlarıyla temsil edildiği görülür. MÖ. 3. Binyıl sonunda nüfusun büyük kısmının dağlık alanlara kaymasının temelinde ekonomik koşulların yattığı düşünülmektedir. Tarımcı bir topluluk olan Erken Transkafkasya toplulukların sulamayı bilmiyor oluşu veya sulama olanaklarından yoksun oluşu gelişmenin önündeki bir engel olmalıydı. Oysa çok zengin otlaklar barındıran ve dağ etekleri ve yüksek platolar hayvancılık için ideal bir ortam sunmaktaydı. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin artışı da Orta Tunç Çağı insanların, daha elverişli ortam sunan yüksek platolara doğru kaymasına neden olmuş olmalıdır. Bunun kanıtı olarak da Aynur Özfırat, Orta Tunç Çağı'nın karakteristik tanımlayıcısı olan boyalı çanak çömlek kültürünün önemli örneklerine otlak açısından zengin yaylalarda rastlandığını söylemektedir.³⁵

SONUÇ

Doğu Anadolu Bölgesi Neolitik kültürlerine ait veriler çok sınırlıdır. Kalkolitik Çağ'da ise yerleşik yaşam süren topluluklar tarafından tarımcı bir yaşam sürdürülmüştür. Ancak Erken Transkafkasya Dönemi'ne gelindiğinde, bölgenin kuzeydoğusunda, çamur-dal-örgü mimarisi ve yoğun sığır ve koyun yetiştiriciliği, hayvancılık ağırlıklı bir ekonomik sistemi göstermektedir. Sos Höyük verilerine dayanarak, burada yetiştirilen hayvanların çok genç yaşta kesilmeleri, hayvan yetiştirme amaçlarının öncelikli olarak etinden yararlanmak olduğunu; süt ve yün gibi yan ürünlerin ikincil konumda kaldığını göstermektedir. Bölgenin güneyinde yer alan Arslantepe verileri de %70 gibi yüksek bir oranda koyun yetiştiriciliğini gösterdiğinde, göçebe/yaylacı toplulukların merkezi yönetime uyum sağladıkları ve ekonominin önemli bir parçası hâline geldikleri düşünülebilir.

Bu veriler bize, hayvancılığın birincil faktör olduğu ama tarımla da desteklendiği, yarı göçebe bir yaşam tarzını göstermektedir³⁶. Güneyde (Malatya-Elâzığ Bölgesi) muhtemelen yerleşik hayvan sahiplerinin sürülerinin otlatıldığı, pastoral çobanlık (transhümanizm) yaygınken; kuzeyde ise periyodik olarak yayla ile köy arasında hareket hâlindeki gruplardan oluşan, Alp hayvancılığı da denilen yaylacılık egemen ekonomik model olmalıdır. Her iki uygulamada da tarım ile desteklenen bir hayvancılık hâkimdir.

35 Özfırat, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ II: Bin Yıl), ss. 108-111.

36 Bu görüş Prof. Dr. Mehmet Işıklı tarafından da daha öne desteklenmiştir. Bkz: Mehmet Işıklı. "The Kura Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of Its Development" TUBA-AR, 18, Ankara 2015, ss.51-71

Orta Tunç Çağı'na geldiğimizde ise “vertikal göçebe” bir yaşam tarzı bölgenin geneline yayılmıştır. Burada sözünü ettiğimiz yaşamda, kışı alçak ovalar ve vadilerde geçiren gruplar, yazın yüksek dağ yamaçlarına çıkmaktadır.

Yine de söz konusu yaşam biçimini nomadizm olarak nitelemek doğru olmayacaktır. Nomadik yaşamda herhangi bir yere bağlı olmaksızın sürekli bir hareket söz konusudur. Oysa Doğu Anadolu kültürlerinde yazlık kışlık göç edilen, bazen çobanlar tarafından gerçekleştirilen, bazen de hayvan sahipleri tarafından yürütülen “yaylacı bir hayvancılık” hâkimdir.

KAYNAKÇA

- BAYSAL, A., "Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 13, Sayı: 23, 2012/2, 2012, (ss.255-268).
- BÜYÜKCAN SAYILIR, Ş., "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012), (ss.563-580), İzmir 2012.
- DENKER, B., "Güney Doğu Toroslarda Göçebelik (Dr. Wolf-Dieter Hütteroth'a göre)", *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: XVI, Sayı: 20, (ss.136-142), İstanbul 1960.
- EMİROĞLU, K., Aydın, S., *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- GÜRBÜZ, O., "Türkiye'de Göçebe Mesken Örneği: Çadır", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 32, (ss.185-195), İstanbul 1997.
- IŞIKLI, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü. Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- IŞIKLI, M., "The Subsistence Economy Of The Kura-Araxian Folks İn Eastern Anatolia: Animal Husbandry And Pastoralism", *Azərbaycanın Erkən Əkinçilik Dövrü Abidələri (Məqalələr Topplusu)*, (ss.103-112), Bakü 2012.
- IŞIKLI, M., "The Kura Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of Its Development", *TUBA-AR*, 18, (ss.51-71) Ankara 2015.
- KHAZANOV, A. M., *Nomads and the Outside World*, The University of Wisconsin Press, second edition, Wisconsin, 1994.
- KILIÇ, T., "Karacadağ'da Göçebe Hayvancılık ve Göçerler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, (ss.1-12), Elâzığ 2014,
- MYRES, J. L., "Nomadism", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 71, No. 1/2, 1941, (ss. 19-42)
- ÖNGÖR, S., "Ortadoğu Ülkelerinde Göçebe Hayatın Bugünkü Şartları ve Göçebe Nüfusun Sedentarizasyonu", *A.Ü. S.B.F. Dergisi*, Cilt: IX, (ss.145-160), Ankara 1964.
- ÖZFIRAT, A., *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Bin)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- PORTER, A., *Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilizations. Weaving Together Society*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- SAGONA, A., Zimansky, P., *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1000000 – 550*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- ŞENEL, A., *İlkel Topluluktan Uygur Topluma, Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Bilim ve Sanat Yayınları, 5. Basım, Ankara 1995.
- ÜLKER, O., Çobanoğlu, N., "Türkiye'de Doğal Varlıkların Sürdürülebilir Kullanımında Biyoetiğin Bir Araç Olarak Kullanılması; Batı Anadolu Yörükleri Üzerinden Örnek Olay İncelemesi", *A.Ü. S.B.F. Dergisi*, 2014, (ss. 151-171), Ankara 2014.
- <http://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/nomadism>

